

INFORMAČNÍ VĚK A MODERNÍ METODY OCHRANY KNIHOVNÍCH DOKUMENTŮ

Františka Vrbenská, Národní knihovna ČR

I. Horizont ochrany kulturního dědictví

Žijeme ve světě překypujícím informacemi, novými a novými dokumenty, z nichž stále větší část se objevuje na progresivních médiích donedávna neznámých. Mnohé z těchto druhů informačních pramenů ani nepodléhají zákonu o povinném výtisku – objevují se, osloví veřejnost, zanechají jistou kulturní a nebo sociálně psychologickou stopu... a přestanou existovat. Kromě toho si do nového tisíciletí odnášíme veškeré literární dědictví, které se nám až doposud podařilo zachránit přes všechny války, přírodní katastrofy, loupeže a lidská selhání.

Ne všechny knihovny mají to štěstí i břemeno postarat se o dlouhodobé uchování svých sbírek: avšak ty, které mají archivační funkci, stojí před obtížně řešitelným úkolem. Samozřejmě musí rezignovat na všechny atypické materiály, na které je dnešní doba tak bohatá a které sice mohou být z hlediska zpětného mapování naší společnosti signifikantní, ale pro knihovnu není z různých důvodů cesty k jejich získání či uchování (např. billboardy, e-mailové dopisy, všemožné propagační a příležitostné tisky, ale také multimediální edice ap.).

Obdoby dokumentů, nad nimiž badatelé jásají (korespondence, kramářské písně, informativní letáky, reklamní a firemní brožurky, inzerce) se nám tak nenávratně ztrácejí z dohledu. Už zcela nezvládnutelné je vysledovat dění na internetu, kde se dokumenty vynořují a zase mizí. Za jeden pozitivní krok vpřed, jakým je např. projekt Web archivu, naroste další rébus. Za zmínku stojí třeba bující množina blogů, které na rozdíl od klasických zápisníků mohou být jen těžko objeveny v pozůstalosti a připojeny do analýzy literárního odkazu, ačkoliv jejich dopad na společenskou atmosféru bývá často velmi výrazný (jak se například prokázalo v souvislosti s kauzou CzechTech 2005).

Informační exploze tolikrát citovaná v osmdesátých letech nabrala vysokorychlostní obrátky, třebaže se o ní již nehovoří. Roste příliv zpráv a tiskovin, prudce klesá počasí jejich užitnosti – i dokumenty kopírují životní styl globální civilizace. Zvláště elektronické dokumenty jsou stavěny především na pružnost využití, svižnost přístupu, široké možnosti

distribuce po počítačové síti – ne však pro uchování po delší dobu. I přenos v prostoru a přenos v čase jsou spojené nádoby: co na jedné straně získáme, na druhé schází.

Možná, že za sto let zjistíme, že v mnohovrstevném kulturním odkazu, který budou mít naši potomci k dispozici, scházejí podklady v míře srovnatelné s temnými obdobími světových dějin. Je čím dál obtížnější sledovat nárůst vědeckých a odborných poznatků... Pomoc nabízejí právě knihovny, které využívají potenciál informačních technologií a čtenářům zprostředkují přístup ke specializovaným serverům, informačním portálům, databázovým produktům, digitálním knihovnám, pokud se už aktivně nepodílejí na budování těchto služeb.

II. Svět dokumentů jako ohňostroj

Jestliže v této chvíli neexistují dostatečné prostředky, jimiž by bylo možné uchovat do budoucna zdroje informací pomíjivého charakteru v zásadnějsí míře, alespoň se soustředíme všemi silami na to, aby naše stávající sbírky byly vhodně uloženy a udržovány. Právě u novějších typů dokumentů, zejména zvukových, audiovizuálních či elektronických může být tento úkol dost velkým problémem, na který knihovny v podstatě nejsou dosud plně technicky vybaveny.

A jestliže u klasických dokumentů, knih, periodik a dalších, je hlavní nástrahou degradace jejich nosičů, příp. záznamových médií, u strojově čitelných dokumentů se k vlastní fyzické životnosti daného média připojují aspekty, které krátí jejich intelektuální životnost. Technologický rozvoj především u starších nahrávek, ale také u elektronických dokumentů relativně snižuje kvalitu záznamu a nabídku využití obsahu v poměru k momentální záznamové kvalitě a širší perspektivě zpřístupnění toho či onoho díla. Fakticky pak dochází k rozporu mezi technikou, kterou strojově čitelný dokument potřebuje ke svému otevření, a mezi současnou – vlastně dostupnou – technologií, přehrávači, HW i SW.

Z tohoto důvodu obnáší životnost digitálních médií pouhých pět, šest let v souladu s inovačními cykly. Mnozí fanoušci počítačových her anebo milovníci výpočetní techniky si proto vytvářejí malá soukromá muzea, v nichž opečovávají počítače Atari, Commodore, Sinclair, Xerox Star i s nezbytnými přídatnými zařízeními... Digitální soubory samy o sobě nedegradují; zato mohou zmizet definitivně a neobnovitelně. Jistě, máme k dispozici postupy a technologie, jejichž prostřednictvím je možno digitální informace dlouhodobě uchovávat: zálohování a migrace dat, emulace, ožívování a přeformátování nosiče. Nevýhodou je nárůst nákladů na archivaci a nutnost neustále sledovat uložené digitální soubory: tento faktor musí být součástí dlouhodobé strategie dané instituce.

Ani s fyzickou životností to u moderních médií není slavné. Povodně v roce 2002 prokázaly, že větší trvanlivost než špičkovými fotoaparáty pořízené a současnými fotopřístroji zhotovené barevné snímky mají i při zasažení vodou fotografie z počátku dvacátého století; digitálně nasnímané záběry představují podstatně pomíjivější a navíc pozměnitelný dokument (nemluvě o fenoménu MMS). Audiovizuální pásy je třeba pravidelně převíjet a udržovat v optimální teplotě a relativní vlhkosti v bezprašném prostředí, i tak videokazeta s filmem pozbývá zvukové i obrazové kvality většinou do deseti let – do té doby se ale změnil model přehrávače a záznam je možné shlédnout jen prostřednictvím původního přístroje. Magnetická média, např. páska, ztrácejí integritu již po 5 až 10 letech. Optická média mohou dosáhnout až na několik desetiletí; avšak CD-ROM vydrží obvykle 5 až 15 let, pokud ho někdo neopatrně nenechá ležet na přímém světle.

Strmý nárůst množství těchto dokumentů však přesahuje možnosti jejich reformátování nejen v soukromých sbírkách, ale dokonce u těch největších knihoven, jak naznačuje problém Francouzské národní knihovny, která jako jedna z prvních reformatovala monografie z devatenáctého století metodou přímého skenování. V tomto bodě se stýkají problematiky ochrany analogových a digitálních dokumentů...

III. Ochrana knihovních fondů – z plenek na bojiště

Ještě v šedesátých letech představovalo ochranu sbírek koště, prachovka a případně poplašné zařízení proti zlodějům. Ty nejvzácnější dokumenty se mikrofilmovaly za účelem vytvoření náhradního archivního exempláře nebo pořízení reprodukční kopie/fotokopie pro čtenáře, originály byly většinou dál zapůjčovány badatelům. Až „kyselý“ rozpad stovek a tisíců novinových svazků ve sbírkách Kongresové knihovny odstartoval cílevědomé, koordinované ochranné mikrofilmování periodik a upozornil na problematiku ochrany fondu, řízení této sféry v rámci organizační struktury kulturní instituce, na monitorování prostředí depozitářů.

Teprve vážné škody způsobené na fondech velkých či významných knihoven povodní nebo požárem posunuly vpřed systém preventivních opatření a zabezpečení sbírek před živelní pohromou i nápravy škod restaurátorskými metodami a technikami – přesto je stále z různých důvodů pro knihovny nesnadné dodržovat elementární zásady prevence. Až válečné konflikty a nenahraditelné ztráty, které přinesly, vedly k tvorbě zásadních mezinárodních doporučení a iniciativ – bohužel, ke škodám dochází dál bez ohledu na normativy OSN, UNESCO a aktivity International Committee of the Blue Shield.

Vývoj informačních technologií nabídl jedinečný nástroj reformátování: digitalizaci, uživatelsky mnohem přátelštější než mikrofilm a nabíže-

jící také výhodu fulltextového vyhledávání. Hybridní metoda spojila přednosti obou přístupů: zatím je však převedeno na zástupné médium jen malé procento dokumentů ohrožených endogenními faktory. Denně přibývají nové a nové svazky, které již není možné převázat, jimž se rozpadají stránky, které jsou poškozeny čtenáři. Které vybrat dříve, když i sítem ověřených klíčů „poškození-výjimečnost-zájem uživatelů“ propadá víc dokumentů, než by pokryla kapacita odborných pracovišť a dostupné finanční zdroje knihoven? A trvanlivost a nebo nepoškoditelnost digitálních záznamů není dosud spolehlivě vyřešena...

Jestliže však u starších titulů představuje největší riziko kyselý rozpad papírového nosiče, u dokumentů z poslední doby je to značné čtenářské využití, kterému dokumenty vázané moderními knihafskými technikami nemohou často odolat; ničí se svazek samotný, i když je papír zachován, a náprava vzhledem k původní technologii není vždycky snadná. V budoucnu se k tisícovkám postupně degradujících dokumentů z 19. a 20. století přidají stovky či tisíce mechanicky poškozených dokumentů.

Vývoj technologií v moderním světě řeší problém křehnoucího dřevitého papíru metodou štěpení papíru a technologiemi hromadného odkyselování; zato však zjišťujeme, že u papíru, i nekyselého, může pouhé světlo (dokonce bez UV záření) zahájit proces rozpadu. Dnes už víme, že pro dokument jsou větším neštěstím než samotný dřevitý papír prudké výkyvy teploty a relativní vlhkosti – k nimž dochází stále častěji. Budeme muset čelit již pravděpodobně neoddiskovatelné globální změně klimatu; nejde jen o ohrožení živelnými katastrofami, ale i vyplývající změny společenské a ekonomické, které se promítnou do kulturní sféry a tím také do oblasti ochrany knihovních fondů. Pesimista by zmínil rovněž ohrožení terorismem a nebezpečí růstu cen ropy...

Jedno je nyní jasné: cokoliv můžeme podniknout pro záchranu knihovních sbírek, učiníme co nejdříve – a v dlouhodobé archivační koncepci.

IV. Desatero ochrany knihovních fondů

1. Nedokážeme zachovat všechno
2. Nikdy neodhadneme předem, který titul bude vzhledem k požadavkům uživatelů, k potřebám vědeckotechnického vývoje a z hlediska celistvosti kulturně historického obrazu v budoucnu důležitý, či nikoliv
3. Uchování a zpřístupnění dokumentů jsou vzájemně úzce provázané aktivity
4. Ochrana knihovních fondů (OKF) si žádá stejnou odbornou pozornost jako akvizice, zpracování dokumentů a služby uživatelům

5. Repertoáru nástrojů a postupů, kterými oblast OKF disponuje, prospěje zachovat jednoduché osvědčené metody, a zároveň průběžně doplňovat nejnovější technologie – obě tyto složky, starší a moderní, musí vytvářet komplexní, promyšlený systém péče o dokumenty
6. OKF by v ideálním případě měla vždy předstihovat vývoj, nereagovat zpětně na ohrožení sbírek určitých kategorií dokumentů, ale předvídat rizika vycházející ze změn okolního prostředí i proměny vyplývající z podstaty samotných dokumentů, a připravit se na jejich důsledky tak, aby bylo možno škody omezit nebo zcela jim zabránit
7. Životnost jednotlivých typů dokumentů je předem limitována jejich fyzikálními a technickými parametry; je však nezbytné v prvé řadě zabránit zbytečným a předčasným ztrátám, „náhlé smrti“ dokumentů zaviněné lidskými nebo přírodními faktory
8. Chránit, ošetřovat a podle potřeby reformátovat je nutno nejen dokumenty vzácné, historicky cenné, nebo starší s datem vzniku v horizontu nejméně půl století; i novější dokumenty, soudobá díla a moderní média vyžadují dohled, péči a případně zhotovení zástupné či záložní kopie
9. Ochrana sbírek je složitý proces, který v rámci jedné (kulturní) instituce přesahuje úkoly pověřených pracovníků a z hlediska společnosti není nikdy jen záležitostí knihovníků. Nemůže uspět, pokud nezíská podporu nebo alespoň pochopení ze strany vedení, spolupracovníků, čtenářů i vydavatelů; klíčová je v tomto ohledu oblast vzdělávání.
10. Koordinace a kooperace jsou základem a podmínkou OKF